

Tézisek

**A Pest Megyei Levéltár története és a megyei levéltárak
megítélése a magyar levéltárügyben 1920 és 1947 között**

Berényiné Kovács Gyöngyi

2017

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar

Doktori Disszertáció

Berényiné Kovács Gyöngyi

A Pest Megyei Levéltár története és a megyei levéltárak
megítélése a magyar levéltárügyben 1920 és 1947 között

Történelemtudományi Doktori Iskola

Dr. Erdődy Gábor DSc, az MTA doktora, egyetemi tanár, a
Doktori Iskola vezetője

Történelem segédtudományai Program

Dr. Borsodi Csaba habilitált egyetemi docens, a program
vezetője

A bizottság tagjai és tudományos fokozatuk:

A bizottság elnöke: Dr. Draskóczy István, DSc, egyetemi tanár

Hivatalosan felkért bírálók: Dr. Szögi László CSc, ny.
egyetemi docens

Kujbusné Dr. Mecsei Éva PhD, főlevéltáros

A bizottság további tagjai: Dr. Körmendi Tamás DSc, habilitált
egyetemi docens

Dr. Borsodi Csaba CSc, habilitált egyetemi docens

Dr. Cierna Lubics PhD, főiskolai docens

Dr. Schramek László Péter PhD, főlevéltáros

Témavezető és tudományos fokozata: Dr. Tóth Krisztina PhD,
habilitált egyetemi adjunktus

Budapest, 2017

A Pest Megyei Levéltár története és a megyei levéltárak megítélése a magyar levéltárügyben 1920-1947 között, meglehetősen hosszú című dolgozatban a magyar levéltárügy szempontjából igen fontos és lényeges kérdés, valamint korszak vizsgálatára vállalkoztam. Önmagában izgalmas kérdés a vármegyei levéltárak sorsának alakulása a Trianoni béke és a kommunista diktatúra kezdete között, különösen akkor, ha a vizsgálat kitér az elcsatolt területek egykori megyei levéltárainak sorsára és történetük alakulására. Ugyanígy fontos kérdés volt a dolgozat középpontjában álló Pest Megyei Levéltár történetének feltárása a vizsgált időszakban. Így a dolgozatot két részre osztottam az első részben a megyei levéltárak általános történetének vizsgálatára a magyar levéltárügy fejlődésének tükrében, amíg a dolgozat második részében a Pest Megyei Levéltár történetét helyeztem el a vizsgált korszakban. A dolgozatban elhelyezett életrajzi adattárban 64 meghatározó országos illetve törvényhatósági levéltáros pályáját tártam fel. Hiszen egy-egy életút áttekintése lehetőséget adott az események folyamatos megélt valóságként történő bemutatására. A személyiség sokszor összetett döntéseinek vizsgálata-megértése élményszerűvé teheti megfigyelésünket, felkeltheti kíváncsiságunkat, motiválhatja további kutatásainkat.

A disszertáció hipotézisei:

A téma aktualitását az Országos Levéltár és a mai megyei levéltárak közötti mai intézményi kapcsolat gyökereinek kutatása is adta.

A dualizmus korától a Magyar Királyi Országos Levéltárat követve, a megyei levéltárak is megnyíltak a történelem kutatói előtt. A kutatók és ügyfelek minél szélesebb körű tájékoztatása miatt az iratok rendszerezését is el kellett végezni. *„Valamely levéltár tudományos munkájának fontos mutatói a levéltár történelmi kiadványai, de nem egyedüli mutatói, s nem fontosabb mutatói, mint a levéltár anyagának rendezettsége, segédletekkel való ellátottsága, kiállításainak színvonala, a kutatóinak nyújtott tájékoztatás minősége...”*¹ Ember Győző örök érvényű megállapítása erősített meg abban, hogy a megye levéltárának történetét vizsgáljam.

¹ Ember Győző: A levéltártörténet módszertana. Levéltári Közlemények. 1968. 2. szám 163–164. o.

A levéltáros hivatás Janus arcúságát Borsa Iván állapította meg. Mai napig „örökzöld” vitatémának számít, hogy közigazgatási hivatalnok, vagy tudományos tisztségviselő volt a két világháború közötti megyei levéltáros.

I. A megyei levéltárak „megítélése” (1920–1947)

1922-ben a magyar levéltárügy részekre esett a Magyar Országos Levéltár a Vallás- és Közoktatásügy Minisztérium fennhatósága alá került. A megyei és városi levéltárak továbbra is az őket fenntartó törvényhatóságok közvetve a Belügyminisztérium alá tartoztak. A Magyar Országos Levéltár a történetírás intézményes művelését tekintette fő feladatának, a törvényhatóságok levéltárosai pedig idejük jelentős részben közigazgatási ügyek intézésével – elsősorban anyakönyvi és útlevelelügyek – foglalkoztak. A magyar levéltári integráció kezdetei is erre az időszakra estek. Az 1929. évi 11. tc. 29. §-a kimondta, hogy a közhatóságok hivatalos iratait tartalmazó irattárak és levéltárak történelmi jelentőségű anyaguk tekintetében a vallás- és közoktatásügyi miniszter főfelügyelete alá tartozott, aki ezt a Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsán keresztül gyakorolta. Csánki Dezső megállapította, hogy a Nemzeti Múzeum Tanácsa, mint korporatív testület, felügyelet gyakorlására nem alkalmas. Teleki Pál az 1929. évi 11. tc. megállapított főfelügyeleti jogát nem a Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsán keresztül, hanem közvetlenül az Országos Levéltár főigazgatóján Herzog Józsefen keresztül gyakorolta. Ez az országos intézmény évtizedek óta koordinálta a hazai levéltárügyet, szakvéleményt is adott ki a másolási díjak, magánmunkálati díjak, beruházások tekintetében. A főfelügyelő feladata az irattárak és levéltárak elhelyezése, fenntartása, megóvása, gyarapítása, kezelése lett volna. Sőt a főfelügyelő felülvizsgálta volna a levéltárak rendezési, illetve selejtezési tervezeteit. A főfelügyelő indította volna a fegyelmi eljárásokat. Mindezekből megvalósult a vizsgált évtizedekben a levéltári gyakorlat megszervezése az Országos Levéltárban, valamint a Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsa által jelölt három személy közül választott főlevéltárnokot a főispán. Hóman Bálint kizárólag a Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsán keresztül látta kivitelezhetőnek a főfelügyeleti rendszer felállítását. Hóman Bálint elégedett volt a közel negyedszázados gyakorlattal, ami mind igazgatási, mind tudományos szempontból már bevált.

A vármegyei levéltárak legsürgősebb feladata a megyei központi közigazgatás maradandó történeti iratainak védelme volt. Az 1940–1941. évi törvényhatósági irattári és levéltári felmérések felhívták a figyelmet megyei irattár és levéltár viszonyának szabályozására. Már a VÜSZ 236. §-a is külön szabályzat kiadását ígérte a levéltárak

berendezéséről, az azokban kezelt iratok rendezéséről, rendben tartásáról, valamint selejtezéséről tehát mintegy öt évtized kevésnek bizonyult az általános levéltári ügyviteli szabályzat megalkotására. Ugyan az 1929. évi 11. tc. 29. §-a és a 9300/1935. III. sz. VKM rendelet kilátásba helyezte a törvényhatósági és megyei városi valamint községi irattárak és levéltárak történelmi jelentőségű anyaga kezelési szabályzatának elkészítését, de sem a törvény, sem a rendelet nem szabott időt ennek kiadására, így ez a vizsgált korszakban el is maradt.

A Pest Megyei Levéltár főlevéltárosának indítványát támogatta Jánossy Dénes az Országos Levéltár főigazgatója, ami szerint a vármegyei levéltár vezetőjének szakszerű felügyelete alá helyezték az alispáni, illetve árvaszéki irattárakat. Tehát így az irattárak az idők folyamán levéltárivá érett anyaga szinte észrevétlenül, a regisztratúra rendjének megbomlása nélkül ment át a levéltár őrizetébe. A megyei levéltár gyűjtőköre a vizsgált évtizedekben a járási irattárakra is kiterjedt. Nem egy megyében nem gyűjtötték a járási iratanyagot, amely nélkül a község történetek megírása ma is rendkívül nehéz feladat, hiszen a járások a vármegyei központ végrehajtó szervei voltak, a megyei városok, valamint a községek ügyeinek elő fokú közigazgatási joghatóságaként döntöttek költségvetéséről, zárszámadásáról, építési engedélyekről, iskolai és egyéb ügyekről. A megyei főlevéltárnokoknak, pedig részben megfelelő hely, részben megfelelő személyzet hiányában nem állt módjában az, hogy külön járási levéltárat teremtsenek. A megyei levéltárak gyűjtő- vagy illetékességi körét ki kellett terjeszteni az iskolai, egészségi, állattenyésztési, földművelési, gazdasági, erdészeti, út-és vízügyeket, a vármegyei költségvetés, számadás és az önadóztatás ügyeire, valamint a rendészet, közbiztonság, igazságszolgáltatás, pénzügy feladataira, amelyeket állami a megye közigazgatásától különálló szervek intéztek. Ezeknek az önálló szerveknek a működése azonban nem volt elválasztható a vármegye életétől és ezért irattári anyagukat is a vármegyei levéltár őrizetében kellett adni. Így a vármegyei levéltár anyagán nemcsak a központi közigazgatási, alispáni, árvaszéki és a főispáni irattár anyagát értették, hanem az is feladatuk volt, hogy ezeknek a szerveknek a bevonásával bővíteni kellett gyűjtőköri feladataikat. Így vetődött fel a kerületi levéltárak felállítása. A kerületi levéltárak Szabó István által szorgalmazott megvalósítása hazánkban egyelőre fikció maradt. A Fára József és Sümeghy Dezső javaslatára a már meglévő megyei levéltári szervezetet fejlesztették, annak gyűjtőkörét bővítették. Ezek a szervek ugyanis szorosan együttműködtek a vármegye közigazgatási bizottságával, amelynek törvényben biztosított joga volt a kormányhoz való felirati jog. Különösen nagyfontosságú volt ennek a kérdésnek a megoldása azért, mert ezek a szervek a legtöbb megyei székhelyen nem a megye székházában nyertek

elhelyezést, hanem bérházakban, így a levéltárivá érett iratok megfelelő hely hiányában ki voltak téve az elpusztulás veszélyének. A vármegyei központi levéltár eme három fontos kérdésének a megoldásához, megfelelő levéltári helyiségekre, raktárakra és a feladatok elvégzéséhez kezelő személyzet bővítése szükséges volt.

Ráadásul a háború után a közlekedés és a hírforgalom bizonytalansága miatt, nem lehetett egy központi szervre hárítani a feladatot, hanem csak a törvényhatóságok vezetőin keresztül a helyi közgyűjteményekkel együtt lehetett sikeresen végrehajtani az akciót.

a) A megyei levéltárak személyzete

A második világháború előtt a levéltárakban – levéltáros képzés hiányában – jogtudományi, bölcsészettudományi képzettségű kitűnő szakemberek dolgoztak. A korszakot átölelő levéltári törvények, rendeletek szabályozták a tudományos tisztviselői állás elnyerésének feltételeit.

A törvényalkotó irreális követelményeket támasztott az Országos Levéltár alkalmazottainál, amíg a realitásokhoz igazodva egyfajta minimum követelmény rendszert írt elő a megyei, városi és községi levéltárosoknak. 1922-ben az Országos Magyar Gyűjteményről kiadott törvény a magyar állami közalkalmazottak „újkörét” határozta meg a tudományos tisztviselői beosztást, amelynek betöltését bölcsész doktorátusi, egyetemi doktorátusi, vagy mérnöki oklevéllel kellett bizonyítani. Egyelőre csak az Országos Levéltár munkatársai kaphatták meg ezt a címet. Ezért módosították az 1929. évi 11 tc. 13. §-át, a törvényhatósági levéltárnok az Országos Levéltárban letöltött egy évi szolgálat után törvényhatósági levéltárban is legalább félévi gyakorlatot kellett abszolválnia kinevezéséhez. Az elméleti képzés fontosságában a törvényhatósági levéltárosok egyetértettek. A magyar, német és latin paleográfia ismeretek nélkül a történeti iratanyag rendezése kivitelezhetetlen volt, sőt a nemesség igazolások kiállításánál a címertanban, pecséttanban, heraldikában is jártasnak kellett lenni. A levéltárakra és a közgyűjteményekre vonatkozó törvények és rendeletek ismerete nélkül szakszerű munkát nem végezhetek. Sőt iratanyag védelmi szempontok miatt kikerülhetetlen volt a gyakorlat során a helyesen berendezett levéltári raktárak megismertetése, ennek legmegfelelőbb helyszíne az Országos Levéltár Buda vári palotája volt, amely levéltári célra épült. Külön irodahelyiségek és raktárak mellett a kutatók számára külön kutatóterem volt berendezve asztalokkal, villanyvilágítással.

Körültekintőbben kellett volna azonban figyelembe venni a törvényhatósági levéltárak közigazgatási, és egyéb feladatait. Nagyon fontos volt a levéltár rendezése, alaplétárainak

elkészítése, és ehhez elhivatott és felkészült levéltárosok kellettek, akik az első pillanattól kezdve lépten-nyomon szinte teljesen magára hagyva eredményesen végezték feladataikat. Jóllehet, az ehhez szükséges ismereteknek megszerzésére, vagy a már meglévők gyarapításra feltétlenül csak előnyös lehet, ha a levéltárnok az Országos Levéltárban teljesítendő szolgálata során a legelhivatottabb szakemberek irányításával részt vehet a legkülönfélébb levéltári munkákban. Mégis kérdéses volt, hogy az Országos Levéltárban eltöltött gyakorlat egymagában csakugyan minden tekintetben elég tapasztalatot és tudást adhatott.

Nemcsak a proveniencia, hanem kezelés tekintetében is eltérő az Országos Levéltár, illetve a törvényhatósági levéltár őrizetében található iratanyag. A jó ügyintézéshez elengedhetetlenül szükséges volt a törvényhatósági levéltár történetének, fejlődésének tanulmányozásán kívül a dikasztériumok regesztraturájától eltérő sokszor bonyolult iratkezelési rendszerek kiismerése, tulajdonképpen a megyei közigazgatás történetének elsajátítása. Tisztában kellett lennie a megyei levéltárnoknak a különböző történeti korszakok megyei tisztségviselői feladat- és hatáskörének ismeretével is. A főlevéltárnokok képzettségét kétségtelenül emelte az Országos Levéltárban végzett szakmai gyakorlat, de ez a megyei levéltárban végzett munkájukat csak csekély mértékben segítette elő a megyei közigazgatás és a levéltár anyagának megismerése egyéni feladatuk maradt. A levéltári tevékenységet, működési feladatait és körülményeit az egyes megyei vezetők, míg a végzett tudományos munkát pedig a levéltárosok egyéni képessége, ambíciói határozták meg. A legtöbb vármegyében ez a kettő okozta a legnagyobb nehézséget. A megyei levéltárak kinőtték a „megyeháza” állományvédelmileg nem megfelelő pince helyiségeit, gyakran „elavult” berendezéseit. Sőt több megyében komoly problémát okozott a levéltári munkaerőhiány. Nemcsak közigazgatási feladatokkal terhelték a főlevéltárnokot, akinek nem maradt ideje levéltáros feladataira, de mellé sem allevéltárnok, sem kezelő nem volt beosztva, de például Csongrád megyében 1931-ben megszüntették a levéltáros állást is.

b) A „visszatért” területek levéltárai

A központosítás biztosíthatta a levéltári anyag szakszerűbb kezelését, megkönnyítette a kutatók munkáját, de viszont a túlzott központosítás megnehezíthette az anyagban való tájékozódást és a központosított gyűjteményeket tűzvész, esetleges háborús pusztítások vagy más veszélyek révén teljes egészükben az elpusztulás veszélyének tette ki, míg a decentralizációs rendszer csak részleges károkat okozhatott. Jánossy Dénes, mint a terület

főfelügyelője a felmérések elemzése után megállapította, hogy a levéltárak kezelése, fenntartása, őrzete kifogásolható, mindaddig, amíg a megyei levéltárosok szakfelügyelő hatóság irányítását, támogatását nélkülözték. A legnagyobb problémát a levéltárak zsúfoltsága jelentette, ráadásul a pincében, illetve a padláson tárolt levéltári iratanyagok háborús veszélyeztetése hatalmas volt. A problémák további gyökerét a levéltárosok közigazgatási igénybevételében látta, hiszen levéltári feladataikra nem jutott idejük. A hatalmas iratpusztításokat okoztak a szabályrendeletek, tervezetek, egyáltalán az előkészítés nélküli selejtezések. A 16–17. századi megyei levéltári iratanyagból mára sajnos kevés maradt fent, de a 19. századi iratanyagban végrehajtott kíméletlen selejtezéseken még az sem segített, ha felügyelet mellett történtek. De ezen is túltett az 1920 és 1940 közötti két évtized iratpusztítása, amikor egy évszázad anyaga vált enyészetté. Kossányi Béla a felmérések idején utasítást kért, hogy az 1918–1940. között keletkezett közigazgatási iratokat „mintegy gyűlöletes kor emlékét” szándékosan ne selejtezhessék ki, miként ezt már megtörtént a magyar történettudomány pótolhatatlan forrásokat veszített a II. József-kori, valamint az 1849–1867 közötti abszolutista iratok „szándékos elpusztításával.” A kiadott utasítás rendelkezett arról, hogy az iratokat gondosan őrizzék tovább, az iratanyag megbomlott rendjét állítsák helyre, de ne selejtezzenek további utasítás kiadásáig. A felmérések eredményeként a visszacsatolt területekre szakképzett levéltárosokat neveztek ki, mint például Beszterce-Naszód megyébe Kopasz Gábort, Gömör-Kishont megyébe Oltvai Ferencet, Háromszék megyébe Szabó Elemért, vagy Maros-Torda megyébe Bezerédy Győzőt.

c) Levéltárak fenntartása

18–19. században építetett megyeházákat kinőtte a megyei közigazgatás. Az alispánok feleltek a levéltári raktárak felújításáért, a levéltári iratok állományvédelmi szempontok alapján jobb körülmények közé költöztetéséért, akik általában 1848-ig tartották fontosnak a levéltári anyag védelmét. Így az un. történeti levéltári helyiségek nagyobb megbecsülést élveztek, a régi nemesi megye közgyűlési termeinek felújítására, jegyzőkönyveinek bekötetésére szívesebben áldoztak. Azt meg kell állapítani, hogy különösen a „modern” levéltári raktárak, irattárak továbbra is általában a nedves pincében szórtan voltak elhelyezve. A megyék kevés kivételtől eltekintve előszeretettel csíptek le a levéltár dologi és személyzeti költségeiből. Ezt azért is megtehették, mert nem volt szakhivatal, ami a levéltár mögött állt, így a levéltárosok megbecsülésével, szakmai koordinációjával pedig senki sem foglalkozott.

Mindez pénzügyi kérdés is volt. Igen szép példák voltak Sopron, illetve Somogy vármegyében a levéltár stílszerű berendezésére. Felsőbb kormányzati utasítás hatására Pest vármegye is fedezetet biztosított az archívum átalakítására. Heves, Nógrád, Tolna és Zala vármegye is tervezte a megyeháza bővítését, a levéltárnak új helyiségeket, új berendezést ígért. A kormányzat azonban az önkormányzatok költségvetési felülvizsgálata során, fedezet hiánya miatt nem támogatták a megyeháza bővítéseket így hiúsult meg az 1920-as évek végén Zala vármegye, vagy a 40-es évek elején Nógrád megyeháza bővítése.

d) Rendezés

A megyei rendezési munkák alatt elsősorban a történeti levéltár rendbetételét értették a vizsgált korszakban. Elsősorban a közgyűlési jegyzőkönyveket rendezték sorba, felfektették a lajstromaikat, restauráltatták, bekötették, megfelelő feltételeket (tölgyfa szekrények) biztosítottak további őrzésükhöz. Fő elv a proveniencia volt a rendezéseknél, ugyanakkor a pertinencia alapján rendezték össze az okleveleket, nemesi iratokat, valamint térképeket, vízi könyveket, anyakönyveket, megyei szabályrendeleteket.

e) Selejtezés

A selejtezendő irat együtteseket egyedi formai és tartalmi jegyek alapján kellett értékelni, miután a két háború között nem volt általános levéltári ügyviteli szabályzat a levéltári selejtezési munkáról. Mivel nem tudták kétségbevonhatatlanul eldönteni, hogy a jövő történészei számára, mely iratok lesznek a múlt megismerésének legfontosabb forrásai, ezért arra törekedtek, hogy minél teljesebb és sokoldalúbb forrásbázist hagyjanak hátra.

A háborúsesemények során Sopron megyében elpusztult a középkori iratoknak több mint a fele, a Tolna megyei iratanyagának kb. 5–10%-a, a Zala Megyei Levéltár anyagából az alispáni irattárnak 1940–1944. évi anyaga, a megyei árvaszéknek pedig az 1944 előtti része. A selejtezésre felhozott példák alapján megfigyelhető volt, hogy hogyan jutott el a lelkiismeretes levéltáros az alispáni utasításra történt irat megsemmisítésektől, a Belügyminisztériumba, illetve a VKM-be levéltárosok által szakszerűen kiválogatott iratokról készített, felküldött selejtezési jegyzőkönyvek jóváhagyása utáni iratmegsemmisítésekig.

f) Az első magyar levéltári törvény előkészítése

Már Pauler Gyula biztosítani kívánta a MOL felügyeletét a törvényhatósági levéltárak felett, sőt jogszabályi úton kívánta elérni, hogy a mohács előtti okleveleiket szállítsák be az Országos Levéltárba. A Magyar Nemzeti Múzeum Levéltára 1929-ben vált önálló intézménnyé. Gyűjteményét 1934. évi 8. tc. egyesítette az Országos Levéltárral. 1938 után a levéltári törvény tervezetét – Szabó István országos levéltáros vezetésével – kezdték el kidolgozni. A vidéki levéltárosok folyamatosan részt vettek a törvény előkészítésében, például 1943-ban Zalaegerszegen került sor megbeszélésre. 1944-ig nem született meg az első magyar levéltári törvény. 1945-ben a nemzetgyűlésnek sem az első feladata volt, hogy a hazai levéltárügyet rendezze. 1947. évi 21. tc. a hazai első levéltári törvény. A vallás- és közoktatásügy miniszter felügyelete alatt véleményező- és javaslattevő testületként közel 40 tagból álló Országos Levéltárügyi Tanács létrehozását. A törvényből annyi valósult meg, hogy kinevezte a levéltárak országos felügyelőjét, aki bizonyos szakmai ellenőrzést gyakorolt a megyei és törvényhatósági jogú városi levéltárak felett, de mindössze csak egy évig működött. Szemléletében hozott egy új döntő fontosságú változást, megkülönböztette a köziratot, magániratot, közérdekű magániratot ennek megfelelően megalkotta a közlevéltár a magánlevéltár és a közérdekű magánlevéltár fogalmát. Egységes védelem alá helyezte a történeti értékű iratokat.

g) A magyar levéltáros egyesület

Ez az érdekvédelmi szervezet képes volt arra, hogy a könyvtáros és levéltáros szakma képviselőit összefogja, lehetőséget nyújtott arra, hogy a kollégák megismerjék egymást, megtekintsék a jelentős fővárosi intézményeket. Felvetette azokat a kérdéseket, amelyek nemcsak a magyar, hanem a nemzetközi életben is foglalkoztatta a szakembereket, a kérdésekre válaszokat próbált adni és olyan célokat tűzött ki, amelyek megvalósítása reálisnak látszott. Máig érvényes elveket állapítottak meg: a rendezés és selejtezés szoros összefüggését, azt, hogy csak rendezett anyagot lehet selejtezni és a selejtezést meg kell előznie a körültekintő iratértékelésnek. Ez utóbbihoz ismerni kellett a hivatal történetét és felépítését, az ügymenetet és a szervek egymáshoz való viszonyát. Különösen hasznos volt, hogy a különböző levéltártípusok képviselői elmondták tapasztalataikat, véleményüket, és így

alkalom adódott arra, hogy megismerjék egymás munkáját és gondjait. A szakosztályi üléseket budapesti közgyűjteményi látogatások egészítették ki. Számos szakmai kérdésben szakképviselőként véleményt adtak ki. Gondoljunk itt a levéltári törvényt előkészítő szakmai vitákra, törvényhatósági levéltárak szabályzatára, selejtezési szabályrendeletekre, levéltár felügyeleti rendszer, képesítés, vagy az anyakönyvi utasítás során megfogalmazott referátumokra. Mindemellett az egyesület gondosan ápolta a nemzetközi szakmai kapcsolatokat is.

II. A Pest Megyei Levéltár története

a) A levéltár története

18. század végén megindult nemzeti ébredés és ezzel kapcsolatban „a vezér vármegye” a magyarországi reformmozgalom kutatásának felbecsülhetetlen értékű forrásbázisát őrizte meg. A vármegye autonómiáját irataival bizonyító levéltárak szerepe a 19. század második felében csökkent. A levéltárnak a vármegyei adminisztráció növekedésének következtében tetemes mennyiségű iratanyagot kellett átvennie, amelynek megfelelő elhelyezéséről már nem tudott gondoskodni. Ezek azok az évtizedek, amikor országszerte a megyeházák legeldugottabb, legsötétebb, legnedvesebb helyiségeibe kényszerítették a levéltárakat, részben azok jelentős terjedelme, részben pedig a levéltári helyiségek hivatali célokra történő igénybevétele miatt. Pest megyében is a levéltárosokra újabb és újabb közigazgatási feladatokat róttak. Bár a vármegyének ebben a korban is olyan kiemelkedő tudású levéltárosai voltak, mint Rexa Dezső, Bilkei Gorzó János, de még ők sem tudták megakadályozni a levéltári iratok pincébe, a volt börtönhelyiségekbe hordását, kíméletlen és szakszerűtlen selejtezését. Rexa Dezső főlevéltárnoksága idején került sor 1922-ben, illetve 1928-ban a levéltár rendezésére. Sajnos nem készült az iratokhoz alapleltár, de legalább állványokra helyezték a mindenféle rendszerezés nélkül addig földön rothadó csomókat.

Vitéz Endre László alispán feladatának tekintette, hogy a megyeházán a kápolnát a maga eredeti formájában visszaállítsa. A kápolna ablakait a kor szokásainak megfelelően az egykori vármegye jelentős, híres nemeseinek családi címereivel díszítették – azaz az ablakszemeket a színes üvegből készített címerek alkották. A díszterem elkészült alsó részeiben került elhelyezésre „a történeti levéltár” a mintegy 750 kötetnyi vármegyei közgyűlési jegyzőkönyv a mutatókönyvekkel együtt. A felső részen a közgyűlési

jegyzőkönyvekhez szorosan kapcsolódó iratokat, 500 darab, a kötetek kötéséhez hasonló korhű dobozba őrizték tovább.

A földszinten, valamint az első emeleti helyiségekben az úgynevezett „modern” levéltárat helyezték el. A levéltári iratanyag ilyen irányú kettéválasztása a biztonságos őrizeten kívül a könnyebb kezelést is elősegítette. A szervesen összetartozó irat együttes újbóli egyesítése az áttekinthetőbb raktári rend kialakítása alapfeltétele volt a biztonságos iratanyag őrzésnek, sőt a levéltár munkatársainak feladatait, kutatásait is jelentős mértékben könnyítette. Fára 1938-ban a Pest Megyei Levéltár történeti iratait mintegy 24 oldal terjedelmű levéltár átadás-átvételi jegyzékkel szinte darabról darabra vette át, – mohács előtti oklevelektől 1876-os megye egyesítéséig a közgyűlési jegyzőkönyveket és hozzájuk tartozó közigazgatási iratokat – amelyből hiányzott a Tegzes család címeres levele és egy 16. századi iratanyag köteg. Tehát a legpontosabban a régi történeti anyag feltérképezésre került sor. A levéltári raktári rend 1940. évi vizsgálata során szembetűnő volt az iratanyag szórt rendszerű tárolása. A Bach-kor iratanyagát három helyiségben, egymástól távol tárolták, a segédkönyveket a második udvari szobákban helyezték el, amíg az iratanyagot a megyei siralomházban, illetve a főemelet szobáiban több mint 100 méter távolságra a segédkönyvektől. Tehát a legfontosabb feladat a levéltári anyag rendezése lett. Ehhez pedig újabb raktári helyiség kialakítására volt szükség. Nem egy esetben több száz méterre volt egymástól az iratanyag és a segédkönyvek, ami rendszeresen lassította a szerelési munkákat.

b) A Pest Megyei Levéltár Hivatala

A Pest Megyei Levéltárnak egyedülállóan három levéltári szabályzat maradt az utókorra a vizsgált korszakban. A fő- és allelvéltáros „hivatali” feladatainak bemutatását a „levéltári feladataik” meghatározása követte. A törvényhatósági levéltárak szakszerű kezelését és tudományos használhatóságuk biztosítását szem előtt tartva a feladatok taxatív felsorolásával biztosította: mint például az iratok átvétele, őrzése, kezelése, rendezése, selejtezése, a kutatók rendelkezésére bocsátása, leltár készítés, történeti kutatás biztosítása. A járási főszolgabírói irattárak kezeléséről, selejtezéséről, selejtezés utáni sorsáról külön pontban rendelkezett a Vármegyei Ügyviteli Szabályzat, amely betartására törekedtek Pest megye levéltárosai. Mindezek ellenére ritka az olyan Pest megyei járási levéltári iratanyag, amely 1898 előtti, illetve 1940 utáni, például a Kunszentmiklósi járási közigazgatási iratok teljes mértékben ki

lettek selejtezve. Sajnos a Gödöllői járás főszolgabírói iratai is csak 1927-ig vannak a megyei levéltár őrizetében.

Mint az elmondottakból látható, a háborús eseményeket a megyei városok iratanyagának rendje szenvedte meg elsősorban, a pusztulás, bár egyes városok szempontjából súlyos volt Pest megyében, mint például Kalocsa esetében, ugyanakkor országosan nem volt meghatározó jelentőségű. A községek története leggyakrabban használt forrásai a szabályrendeltek, valamint a képviselő-testületi jegyzőkönyvek, adóügy, tulajdonnyilvántartási, hadi gondozási iratok, amelyek sajnos a második világháborúban a harcok miatt Taksony, Bugyi, Pusztavacs községekben elpusztultak. Hiába maradt fent Pest megyében a községi iratárak felmérései, legrégebbi irataik lajstroma, sajnos nem sikerült a megyei levéltár őrizetébe venni. A családi hagyatékokat a háború alatt a német és orosz katonák pusztították, de sajnos sok esetben a környéken lakók kapzsiságának estek áldozatul. A törvényhatósági levéltárosokkal a segítőkész, szakmai tekintélyű Fára József kiváló kapcsolatokat ápolt örömmel segítette hozzá forduló kollégája Mérő József, Baranya megye főlevéltárnoka munkáját és megküldte, a belügyminiszter által jóváhagyott Pest megyei Árvaszék selejtezési tervét.

c) A Pest Megyei Levéltár, mint szolgáltató levéltár

Miután nem volt egységes kutatási, másolási, magánmunkálati szabályzat, „ahány ház annyi szokás” elve érvényesült a nemesség kutatási, származás igazolási ügyekben.

A háború után a közigazgatási tisztviselők igazoló eljárásaihoz a törzskönyvi lapokat is a levéltárosok keresték elő a törvényhatósági irattárakból, ráadásul a szovjet megszállás elől a törvényhatósági tisztségviselők nyugatra menekültek, ezért a megszállók sokszor levéltárosokat neveztek ki közigazgatási feladatokra. Sőt volt, hogy az újonnan kinevezett főispán, alispán korábban levéltáros volt, ami hihetetlen közigazgatási gyakorlatának volt köszönhető. A legfontosabb levéltári feladat az iratanyag visszaszállítása és rendezése volt. Ismét nőtt a levéltári ügyfélszolgálati munka, mivel az anyakönyvi első példányok megsemmisültek, kivonatokat a másodpéldányokból kértek az állampolgárok. Sajnos ezt a munkát nagyban nehezítette, hogy a másodpéldányokhoz nem készült névmutató, sőt az utólagos bejegyzések gyakran nem voltak bevezetve a levéltári kötetekben, ami tovább nehezítette a hitelesített másolatok kiadását. Ráadásul az igazoló bizottságok határozatiból csak a megyei levéltárak adhattak ki hiteles másolatokat.

d) Pest megyei levéltár közművelődése és tudományos munkája

1920-tól Rexa Dezső volt a Pest Megyei Levéltár főlevéltárnoka. 1937. évi nyugdíjazásával véget ért a levéltár történetének egy meghatározó korszaka, amikor a főlevéltárnok tudományos és közművelődési tevékenységet egyaránt folytathatott. Pest és színháztörténet iránti szeretetét mai napig őrzi Pest Megyei Levéltárban kutatható kézirat hagyatéka.

A bemutatott nehézségek, a levéltárnoki tevékenység közigazgatási jellegű munkafolyamatainak szövevényes rendszere nem egy megyei levéltárosnál azt a fájdalmas következményt hozta magával a vizsgált évtizedekben, hogy a levéltári anyag feldolgozásával és hasznosításával járó sokszínű és a társadalom szélesebb rétegében is ható munkára már nem jutott idő. A Pest Megyei Levéltár szerencséjére, levéltárosai hagyatéka is erről tanúskodnak, levéltárosai azok közé tartoztak, akik nem süllyedtek el végérvényesen az adminisztratív teendők lélektelen mocsarában. Sőt a levéltári iratokban rejlő értékeket felismerve, közkinccsé tették ezeket. Ha valamikor el lehetett mondani, hogy a levéltári munka eredményességének legfőbb feltétele az iratanyag szeretete, a szinte szenvedélyesen búvárkodó ösztön, akkor ez leginkább a vizsgált korszak megyei levéltárosait jellemezte. Ebben a korszakban minden tényező arra kényszerítette a levéltárost, hogy mással foglalkozzék, ne azzal, ami a legfontosabb feladata volt. Tehát az átvett maradandó történeti értékű iratok nyilvántartásról és az őrizetében lévő iratanyagot – annak szükség szerinti átselejtezésével, rendezésével, valamint a tudományos igényű áttekintést biztosító segédletek készítése és közzététele útján – feldolgozza, és az iratanyag használatát lehetővé teszi.

Rexa Dezső mondatai szellemesen, érzékletesen jelenítik meg a levéltáros szakma ellentmondásosságát: a társas magányt: „...*Levéltár Az örök élet. A régi papirosok között talált agyonnyomott moly – ez a levéltárnok kezdetben – oh igen! – repkedett, de aztán a garmada a régi papirosnak tömege agyonnyomta. Vége! Mennyire nem igaz. Sehol a világon nincs annyira örök élet, mint ott és éppen a levéltárnok él – az egész lelkével az örök élet közepében.*”

Összegzés

A vizsgált korszakban a jogszabályok alapján a megyei levéltárosok inkább voltak közigazgatási tisztségviselők, mint tudományos történészek, levéltárosok. Borsa Iván véleményére, miszerint gyenge lábon állt a munkafegyelem a következő megállapításokat válaszolom. Az anyakönyveket, vízi könyveket, szabályrendeleteket stb. a levéltárnok nemcsak őrizte, hanem vezette is. Emellett az alispánok az előíratok csatolása miatt árvaszéki, útlevélügyi, telekkönyvi előadónak is gyakran a megyei levéltárost tették meg. Tehát helyes volt Schneider Miklós megállapítása a megyei levéltárosok munkájára: *„munkájának kilencven, sőt száz percentjét közigazgatási teendők képezik s így tulajdonképpeni levéltárnoki munkát ma a vármegyei levéltárnok úgyszólván nem is végezhet.”*

Ezt a megállapítás Szabó Béla Zala megyei levéltár főlevéltárnoka következő soraival is alátámasztható: *„1943. óta minden voltam, csak nem levéltáros. Itt sokkal szorosabb időket éltünk, nemhogy a levéltárral törődhetünk volna.”*

Sőt Mérei Gyula is így vélekedett a fenti kérdésről: a két háború között a közigazgatási gyakorlata és az előíratok szerelése miatt vonták be a levéltárost a vármegye ügyvitelébe. A megyék kevés kivételtől eltekintve előszeretettel csíptek le a levéltár dologi és személyzeti költségeiből. Ezt azért is megtehették, mert nem volt szakhivatal, ami a levéltár mögött állt, így a levéltárosok megbecsülésével, szakmai koordinációjával pedig senki sem foglalkozott. Kétségtelen, hogy mindez pénzügyi kérdés is volt. A vármegyék ugyan nyitottak voltak az épületek korszerűsítésére, igen szép példák voltak Sopron, illetve Somogy vármegyében a levéltár stílszerű berendezésére. Felsőbb kormányzati utasítás hatására Pest vármegye is fedezetet biztosított a levéltár átalakítására. Heves, Nógrád, Tolna és Zala vármegye is tervezte a megyeháza bővítését, a levéltárnak új helyiségeket, új berendezést ígért. A kormányzat azonban az önkormányzatok költségvetési felülvizsgálata során, fedezet hiánya miatt nem támogatta a megyeháza bővítéseket így hiúsult meg az 1920-as évek végén Zala vármegye, vagy a 40-es évek elején a nógrádi megyeháza bővítése.

A centralizáció első jelentős tevékenységéként 1945. június 13-án a belügyminiszter tájékozódni kívánt a törvényhatósági levéltárakban uralkodó állapotokról, a levéltárak káderállományáról. A felszólításra 10 megye küldött választ. A jelentések szerint a főlevéltárnokok közül a Győr-Moson-Pozsony, Tolna, Nógrád-Hont megyei katonai szolgálatban vagy fogságban volt, Veszprém, Komárom-Esztergom, Baranya, Fejér megyében, be volt töltve az állás.

Kapcsolódó publikációk

Levelesládától a „leveles térházig”. In: Tanulmányok Pest Megye Múltjából IV.. Szerkesztette: Kiss Anita, Tóth Judit, Rőczei Livia (Pest Megye Múltjából 15., Sorozatszerkesztő: Héjjas Pál), Budapest, 2012. 43–67.

Fára József, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye főlevéltárnoka. In: Fára József főlevéltárnok emlékezete. Zalai Gyűjtemény, 73. Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára, Zalaegerszeg, 2013. 69–94.

Kapcsolódó előadások

Balla Gábor, Pest megye első levéltárnoka. Pest Megyei Levéltár levéltárnapi tudományos ülése, Budapest, 2010. november 25.

Fára József, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye főlevéltárnoka (1938–1950). „Fára József főlevéltárnok emlékezete” tudományos emlékülés, Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 2011. szeptember 28.

A Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye levéltára a történetírás és a közművelődés szolgálatában (1920–1950). ELTE-BTK Történelem segédtudományai II. Doktorandusz Konferencia, Budapest, 2012. április 24.

Pest megyei levéltár története és a megyei levéltárak megítélése a magyar levéltárügyben (1920–1947). ELTE-BTK Történelem segédtudományai III. Doktorandusz Konferencia, Budapest, 2012. április 22.

Nagykőrösi Levéltár története. MNL Pest megyei Levéltára, levéltárnapi tudományos ülése, Nagykőrös, 2013. november 26.